

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.34

DOI 10.32755/sjlaw.2022.03.007

Доній Н. Є.,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри економіки та соціальних дисциплін,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-7933-887X

ДЕРЖАВА І ВІЙНА:

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ВІДНОСИН

Зазначено, що з давньогрецького філософа Геракліта відслідковується думка, що війна, як найхарактерніший вияв «боротьби» в її діалектичному розумінні, є рушійною силою розвитку історії та держави, законом буття. Війна – це підтримка існування та змісту держави. Війна створює держави і водночас здатна зруйнувати їх. Війна загартовує державність, примушує до концентрації ресурсів заради перемоги в руках влади, що разом з тим несе небезпеку, бо держава стає надто сильною.

Ключові слова: війна, держава, класична концепція війни, злочасна війна, сила держави.

Постановка проблеми. Аристотель, визначивши людину як «*Zoon politikon*», фактично вказав на фактор існування та виживання людства: людина має бути і функціонувати в соціальній групі й відповідно, вона має шукати порівняно прийнятні варіанти своєї взаємодії в ній у межах різних ситуацій. Як правило, суперечності між складно організованими соціальними групами людей, якими є держави, періодично загострюються, даючи поштовх для розгортання в рамках наявної ситуації об'єктивно деструктивних процесів. Крайній ступінь деструктивності взаємодії між великими соціальними групами – це війна, яка поза залежністю від певних обставин є «станом боротьби силою» [1], «актом насилля», який виступає як знаряддя політики, як її продовження [2]. Навіть попри тезу «війна –

гріх», яка належить до беззаперечних, реальність демонструє, що людство розв'язує і вступає у війни безперервно, переводячи категорію «війна» в коло метафізичних явищ. Зважаючи на факт детермінування війни та ініціювання активної участі в ній окремих груп людей, а також легітимність вчинених ними дій відтворюється у суспільній думці та соціальній практиці протягом усієї історії людства і є корисним підґрунтям до аналізу поглядів на відносини держави та війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія людства – це історія перемирення часу війни і часу миру [3], як чергування негативності та позитиву, норми і аномальності, права та неправа. Таку оцінку знаходимо в різних мислителів. Про боротьбу, війну як про негативні, руйнівні, несправедливі явища говорив, наприклад, ще Анаксимандр, який бачив провину в розв'язуванні війни у прагненні до домінування і зверхності. До питання філософії війни, мистецтва ведення війни, права війни в різні часи зверталися багато любомудрів, військових теоретиків, правителів, полководців: Конфуцій, Лао-цзи, Геракліт, Цицерон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Лок, Н. Макіавеллі, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, Р. Ієрінг, Р. Штейнмет, К. Ф. Клаузевіц та ін.

На сьогодні проблематика відносин держави і війни частіше представлена в межах концепції справедливої війни в доробку М. Докрілла, М. Уолцера, С. Лазар, Дж. МакМехона, Х. Мюнклера, П. Сінгера, Р. Холмс та ін. Серед українських дослідників початку ХХІ ст. питання філософії війни та взаємозв'язку держави і війни порушують В. Кравченко, І. Панафідін, В. Пашенко, Г. Рабокоровка, О. Ряшко, В. Ряшко, А. Царенок та ін.

Мета статті. Закономірним наслідком появи в рамках філософсько-правового дискурсу обговорення щодо відносин держави і війни стало закріплення як об'єкта рефлексії в гуманітаристиці та розвитку окремої галузі філософії – філософії війни. Цікаво, що сам термін «філософія війни» в українському філософському дискурсі практично не застосовується, хоча в закордонному – з'явився ще на початку ХІХ ст. завдяки оприлюдненню праці наполеонівського генерала Жоржа де Шамбре «Філософія війни» (1828). На межі ХІХ–ХХ ст. «філософія вій-

ни», як окремий напрямок, набуває поширення і його головним завданням визнається філософське осмислення фундаментального підґрунтя війни, причин її розгортання та ролі, що відіграють держава і право під час війни.

Хоча ідеї минулого можуть не відповідати реаліям, однак вони завжди несуть у собі потенціал для роздумів, що є корисним для усвідомлення глибини і масштабів тієї чи іншої проблеми, з якою стикається людство. Як говорить стара приказка «Війна – надто серйозна справа, щоб довіряти її військовому», яку приписують французькому дипломату Ш. М. де Талейран-Перігору, то доцільним буде поглянути на рефлексування щодо системи «держава & війна» з філософського погляду. Отже, **метою публікації** є представлення стислого аналізу думок любомудрів минулого на сутність відносин держави і війни.

Виклад основного матеріалу. Сенс відносин держави і війни доцільно починати розглядати зі Стародавнього Китаю, де в рамках створених шкіл філософсько-політичної думки сформувалась так звана «класична концепція війни». В добу Царств, що борються (V – остання чверть III ст. до н. е.), китайські правителі та військові вже добре розумілися на сутності війни, однак лише видатний військовий теоретик і полководець Сунь-Цзи у «Трактаті про військове мистецтво» (прибл. 400 р. до н. е.) дав повний і послідовний опис сутності, прийомів і способів ведення війни та визначив місце війни в житті держави: «Війна – це велика справа держави. Вона є причиною життя і смерті, шлях існування та загибелі. Це треба розуміти. Тому в її основу покладено п'ять явищ, а тому ставитися до неї потрібно з великою ретельністю <...> Шлях – це коли досягають того, що думки народу однакові з думками правителя, коли народ готовий разом з ним померти, готовий разом з ним жити, коли він не знає ані страху, ані сумнівів. Небо – це світло та морок, холод і жар; це порядок часу. Земля – це далеке і близьке, нерівне та рівне, широке і вузьке, смерть та життя. Полководець – це розум, неупередженість, гуманність, мужність, строгість. Закон – це військовий лад, командування та постачання» [4, с. 37–38]. Таким чином, Сунь-Цзи дає чітке бачення, що для ведення війни необхідна єдність низки складо-

вих, де головні позиції посідає правитель як носій влади, порядку, норми та який має право на певні дії від народу.

В європейській традиції першим, хто озвучив власне уявлення про війну та її роль в існуванні спільноти та держави, був давньогрецький діалектик Геракліт (прибл. 544–483 до н. е.). Геракліт розглядав війну як космічне явище, як закон Всесвіту, а її причини він сконцентрував на джерелах буття Всесвіту, бо війна, на його погляд, відіграє роль генератора будь-якого руху. Любомудр стверджував, що «війна є батько всього, цар всього» та є похідною від вічної боротьби. Мислитель зазначав, що суспільство в процесі свого буття та розвитку постійно перебуває в боротьбі за власне існування. «Слід знати, – вказував Геракліт, – що війна є всезагальна, і все відбувається через боротьбу і за необхідності» [5, с. 97]. Попри те, що думки Геракліта дійшли до нас в уривчастому вигляді і це не дозволяє чітко встановити тлумачення ним категорії «війна», однак можна говорити, що для мислителя війна – це вогонь, який приходить як розплата за несправедливість та обман, і в результаті чого встановлюється такий бажаний *порμος* (божественний, законний порядок).

За доби Римської імперії позиція «природної» ворожості людини стосовно інших стає панівною та її ідеологом вважається філософ Йосиф Плавт (254–184 до н. е.), якому приписується фраза: «*Homo homini lupus est*» («Людина людині вовк») [6, с. 78]. Як відомо, цей вислів у XVI ст. став основним у роботі англійського філософа Томаса Гоббса «Левіафан» та й досі є метафорою агресивності світу і державної політики, за якою відповідальність за те, що хтось скористався правом війни, покладена на природні «вовчі закони» людського буття, на право сильнішого виживати за рахунок менших чи слабкіших.

За Середньовіччя тлумачення війни, а тому і право війни, було повністю в монополії християнської церкви, під лозунгами якої проходили Хрестові походи проти невірних, релігійні війни доби Реформації. Середньовічний світогляд, дотримуючись ідеї Августина Блаженного (354–430), що війна є необхідним злом, розглядав війну умовою існування благ християнського світу і справедливості. Війна була визнана за продукт Божого передвизначення, тож істинна війна має вестися земними пра-

вителями в ім'я віри з іменем Бога на вустах. Як наслідок, практично всі тогочасні війни велися під прапором Божим, і, відповідно, держава в особі правителя, маючи мандат Божий на владу, воювала, дотримуючись права війни, отриманого від Бога («Dieu et mon droit»).

Починаючи від Гуго Гроція (1583–1648), автора концепції «справедливої війни», право держави на війну, навіть попри видиму недосконалість перетворилося на «одне з найефективніших засобів зменшення розмаху військових дій та пом'якшення їх негативних наслідків» [7, с. 68]. Гуго Гроцій розглядав війну з позиції її законності та правомірності й на відміну від Геракліта трактував тільки в буквальному сенсі, наводячи її ознаки: «Це загальне поняття охоплює різного роду війни <...> При цьому я тут не виключаю і приватної війни, тому що насправді така війна передує війні публічній і, без сумніву, має з останньої загальну природу, ось чому вони повинні називатися одним і тим самим властивим їм ім'ям» [1, с. 69]. Гроцій через призму бачення певної справедливості у війни визначився в головному – військові дії мають вестися виключно на принципах права (закону) і гуманності, а тому обговорювати питання ролі держави в розгортанні війни можна тільки звертаючись до розгляду такої системи права, що включає право природне (*jus naturale*), позитивне право (*jus voluntarium*), утворене людським (*jus humanum*), і божественне право (*jus divinum*). Людське право, в свою чергу, – це синтез права цивільного (*jus civile*) і міжнародного права, або права народів/держав (*jus gentium*).

Говорячи про теорію сутності та відносини між державою і війною, не можна оминати погляди видатного представника німецької класичної філософії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831), який порушує питання війни як питання філософське та феноменологічне. Ототожнюючи війну зі «світовим духом» та «моральною субстанцією», здоров'я – з моральністю, а право – з силою, Гегель закликав до усвідомлення «високого значення війни» та її місця під час вирішення політико-правових питань зовнішньополітичної і внутрішньополітичної діяльності держав. Отже, по-перше, Гегель вихваляє

державу як ідею права, як правову державу, як таку організацію свободи, в якій механізм насильства і апарат політичного панування опосередковані та приборкані правом, введені у правове русло та функціонують лише в державно-правових формах. Однак Гегель чітко дає зрозуміти, що війна є знаряддям державної політики: «військами користувалися для досягнення особливих цілей політики» [8, с. 330]. По-друге, саме визначення війни Гегель дає доволі метафорично і його можна трактувати, за філософом, неоднозначно: 1) «Війна є дух і форма, в якій наявне у своїй дійсності та підтвердженні суттєвий момент моральної субстанції, абсолютна свобода моральної самодостатньої сутності від будь-якого наявного буття» [9, с. 243]; 2) «Війна (оскільки в ній полягає вільна можливість знищення як окремих частковостей, але й самостійності їх, як життя, і навіть знищення самого абсолютного чи народу) підтримує моральне здоров'я народів в індиференції проти приватних визначень і проти звикання та окостеніння, як вітер охороняє озера від загнивання, яке могло б з'явитися в них від тривалого затишшя, а серед народів від тривалого чи навіть „вічного” миру» [10, с. 185].

У першому визначенні можна побачити, що для Гегеля війна міцно пов'язана з моральністю, духом, вона є метафізикою «засобу», який має привести до вдосконалення буття в усіх його формовиявах. На думку Гегеля, війна не тільки змінює наявний порядок та демаскує дрібниці життя, але і встановлює істинність речей. Тобто війна визнається філософом за форму істини. В другому визначенні війна вже показана як точка біфуркації, точка можливостей. Війна для Гегеля посідає позицію вищу за частковості, народи чи життя, але й вище за абсолют, бо несе в собі потенцію знищення. Гегель нібито продовжує своє перше визначення та вказує, що війна підтримує моральне здоров'я народів, які заокостеніли чи перебувають у пасіонарному занепаді/загниванні. В цих визначеннях також можна побачити прослідковування лінії, яка йде ще від Геракліта щодо діалектичного розуміння боротьби та єдності протилежностей. Крім того, Гегель переконаний, що саме «боротьба» є рушійною силою розвитку історії та держави, засобом пізнання, законом буття, а війна – це найхарактерніший вияв цієї боротьби.

На важливе значення війни в генезі держави вказував свого часу ще один представник Німеччини, правознавець Рудольф Ієрінг (1818–1892), який оперуючи категорією боротьби виводив категорію права, як те, що можливе мирним шляхом. Тому-то закономірним був для нього і висновок, що: «війна може надати цілющий вплив на розвиток права і держави, це далеко не так парадоксально, як здається з першого погляду. Війна в належний час може за кілька років так просунути цей розвиток далі, як не зможе століття мирного існування. Подібно до грому відчищає вона повітря, пришвидшує кінець політичного і морального застою, руйнує одним ударом гнилий будинок незграбного державного устрою і гнітючих соціальних установ і дає поштовх до цілющого політичного і соціального процесу омолодження» [11, с. 211]. Крім того, Ієрінг вказує, що війна дає силу державі та як обґрунтування посиляється на історію Стародавнього Риму, де військова ситуація привчила народ «до покори, закону та порядку». Служба в армії стала для римлян та інших народів своєрідним навчальним закладом, де громадяни вчилися закону, порядку, покірності, послуху. Приходячи зі служби, воїн тривалий час пам'ятав необхідність дотримання суворої дисципліни. Військові походи, перемоги та поразки, загиблі та врятовані товариші гуртували воїнів у єдиний організм. Зусилля народу, спрямовані на перемогу, гуртують соціальні колективи в одне ціле, роблячи державу більш сильною.

Французький юрист Мішель Ревон (1867–1947) у своєму трактаті «Філософія війни» представив своє бачення війни як «священної справи» та вказав на трансформацію феномена війни, її форм і змісту протягом історії людства. Виходячи з цього дослідник наполягав, що до війни треба ставитися більш виважено та раціонально. Війна, як доводить М. Ревон, є об'єктивним та природно-історичним явищем, що «виявляється всюди, тисячами потужних зіткнень розбещених стихій, вічних агоній усього живого, боротьбою добра і зла – закон необхідності та неминучості, яку не може не визнати здоровий глузд окремої людини» [12, с. 63]. Як і Геракліт, Ревон говорить, що війна «є джерело плідного руху, поштовх, що повідомляє життя всьому суцшому. Вона є мати, що народжує всі перетворення

зовнішнього світу і внутрішнього світу» [12, с. 63]. Ревон наголошує, що саме через посередність війни право з'являється у світі. Право – воно державне, тому винятково шляхом війни створюються держави і народжуються нації, бо «жодна нація не склалася без війни» [12, с. 64]. Отже, війна для Ревона є вітальною умовою для формування та існування націй і держав.

Англійський історик А. Тойнбі, на противагу Ревону, зазначив тенденцію до зростання «злості війни» в еволюції людства і причиною цього англієць вбачав «імпульс демократії»: «Демократія не тільки не могла працювати проти війни, але і в повному розумінні цього слова поставила свою “моторну силу” у війну і зробила навіть більше, ніж її колега – індустріалізм, перетворивши військові конфлікти королів XVIII ст. на жажливі тотальні війни» [13, с. 70]. Таким чином, А. Тойнбі, безумовно, засуджує війну, вбачаючи в ній вияв моральної нездатності держави і суспільства впоратися зі своїми внутрішніми проблемами. Чим успішніше цивілізовані народи від імені своїх держав розвиваються за умов миру, тим більше вони саморуйнуються під час війни. Тож для Тойнбі війна – однозначно негативне явище, що аж ніяк не сприяє державі, навпаки, війна їх знищує. Тому заради виживання держави мають відмовитися від війн та переосмислити феномен демократії.

Висновки. Війна як один із засобів політики є функцією держави, насамперед через сутність самої державної влади у всіх її виявах, тобто війна – це одна з форм підтримки існування та змісту держави. З одного боку, «War makes states», як зазначив у 1985 р. Чарльз Тіллі [14, с. 190], а з другого – війна здатна зруйнувати їх. Проте діалектичний підхід, який започаткований ще з часів Геракліта, дає ґрунтовне уявлення про систему відносин держави і війни. Так, можна погодитися, що тривалий мир позбавляє сенсу в повсякденній свідомості населення необхідності держави, створює ілюзію того, що боротьба не доцільна як феномен, бо довкола доброзичливі сусіди, гостинні друзі, готові допомогти, нічого не вимагаючи натомість. Без військової конкуренції держави стають чимось непотрібним і віджилим. Без війни населення перестає почуватися єдиним колективом. Війна викарбовує державні інститути та загартовує

державність, адже примушує до концентрації сил і ресурсів заради перемоги в руках влади. І в цьому небезпека війни: держава стає надто сильною та забуває, чим і кому зобов'язана такої сили.

Отже, проведений стислий історико-філософський розгляд ключових, на наш погляд, позицій мислителів минулого дозволяє констатувати: між державою і війною завжди існував і продовжує існувати тісний зв'язок: «держава & війна» – це взаємообумовлені феномени.

Список використаних джерел

1. Grotius H. The rights of war and peace, including the law of nature and of nations. Washington; London : M.W. Dunne, 1901. 423 p. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/grotius-the-rights-of-war-and-peace-1901-ed> (дата звернення: 15.08.2022).
2. Clausewitz C. von. On war / trans. COL J. J. Graham. London : N. Trübner, 1873. URL: <http://www.clausewitz.com/readings/OnWar1873/> (дата звернення: 15.08.2022).
3. Книга Екклезіястова, або Проповідника. URL: <https://cerkva.kiev.ua/biblioteka/staryi-zavit/419.html> (дата звернення: 05.09.2022).
4. Сунь-цзы Трактаты о военном искусстве / пер. с кит., предисловие и коммент. Н. И. Конрада. Москва : Астрель; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2011. 606 с.
5. Кессиди Ф. Х. Гераклит. Москва : Мысль, 1982. 200 с.
6. Plautus T. M. Asinaria: The One about the Asses. Wisconsin Studies in Classics. Madison, Wisconsin : University of Wisconsin Press, 2006. 272 p.
7. Best G. (1981). World War Two and the law of war. *Review of International Studies*. Т. 7 (2). P. 67–78.
8. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / пер. с нем. А. М. Водена. Санкт-Петербург : Наука, 1993. 471 с.
9. Гегель Г. Политические произведения. Москва : Наука, 1978. 439 с.
10. Гегель Г. Феноменология духа. Москва : Наука, 2000. 497 с.
11. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития: пер. с 3-го, испр. нем. изд. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и К°, 1875. Ч. 1. 320 с.
12. Ревон М. Философия войны / пер. [и передисл.] Н. Роспопова. Санкт-Петербург : тип. газ. «Новости», 1897. 109 с.
13. Toynbee A. War and civilization: from a study of history. New York : Oxford University Press, 1950. 165 p.
14. Tilly Ch. War Making and State Making as Organized Crime Bringing the State Back / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, and Th. Skocpol. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. P. 169–191.

Donii N.,

Doctor of Sciences (Philosophy), Professor,
Professor of the Department of Economics and Social Disciplines,
Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7933-887X

STATE AND WAR: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL INTERACTION REFLECTION

Defining a person as “Zoon politikon”, Aristotle actually indicated the factor of existence and survival of humanity: a person must be and function in a social group – that is the state, and, accordingly, it must look for relatively acceptable options for his interaction within various situations. However, despite such an unwritten law, humanity unleashes and engages in wars continuously. Based on this fact, the determination of war and the initiation of active participation in it by certain groups of people, as well as the legitimacy of their actions, is reproduced in public opinion and social practice throughout the history of mankind and is a useful basis for considering views on the relationship between the state and war.

The purpose of the article is to present a concise analysis of the opinions of the wise men of the past on the essence of the relationship between the state and war.

From the ancient Greek philosopher Heraclitus, we can trace the idea that war, as the most characteristic manifestation of “fight” in its dialectical sense, is the driving force of the development of history and the state, a means of knowledge, a law of existence. The majority of liberals express the opinion that war creates and conditions law, especially positive law, which is the result of the activity of the state and power, therefore, through war, states are also created, and therefore, no nation has developed without war (M. Revon). It is noted that war, on the one hand, is welcome and necessary for the state, on the other, it kills the state and brings disaster, no matter what “scientific tools” are used to conduct it.

It is concluded that war as one of the politics means is a function of the state and a conflict of interests, primarily due to the essence of state power itself in all its manifestations. War is support for the existence and content of the state.

Key words: war, state, classical concept of war, malignant war, power of the state.

References

1. Grotius, H. (1901), *The rights of war and peace, including the law of nature and of nations*, Washington; London, available at: <https://oll.libertyfund.org/title/grotius-the-rights-of-war-and-peace-1901-ed> (accessed at 15 August 2022).
2. Clausewitz, C. von. (1873), *On war*, in J. J. Graham, N. Trübner (Eds.), London, available at: <http://www.clausewitz.com/readings/OnWar1873/> (accessed at 15 August 2022).

3. *Book of Ecclesiastes, or Preacher*, available at: <https://cerkva.kiev.ua/biblioteka/staryi-zavit/419.html> (accessed at 05 September 2022).
4. Sun, T. (2011), *Treatises on Military Art*, in N.Y. Conrad, Astrel (Eds.), Terra Fantastica, Moscow; St. Petersburg.
5. Cassidy, F. H. (1982), *Heraclitus*, Thought, Moscow.
6. Plautus, T. M. (2006), *Asinaria: The One about the Asses. Wisconsin Studies in Classics*, Madison, University of Wisconsin Press, Wisconsin.
7. Best, G. (1981), "World War Two and the law of war", *Review of International Studies*, T. 7 (2), pp. 67–78.
8. Hegel, G. W. F. (1993), *Lectures on the Philosophy of History*, in A. M. Woden (Eds.), The Science, St. Petersburg.
9. Hegel, G. (1978), *Political works*, The Science, Moscow.
10. Hegel, G. (2000), *Phenomenology of the spirit*, The Science, Moscow.
11. Iering, R. (1875), *The spirit of Roman law at various stages of its development*, in V. Bezobrazov (Ed.), Saint-Petersburg.
12. Revon, M. (1879), *Philosophy of war*, in N. Rospopova (Ed.), Typography of the newspaper "News", St. Petersburg.
13. Toynbee, A. (1950), *War and civilization: from a study of history*, Oxford University Press, New York.
14. Tilly, Ch. (1985), "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back*, P. Evans, D. Rueschemeyer, and Th. Skocpol (Eds.), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 169–191.